

II. Abdülhamid Dönemi Irak'ında Şîliğin Yayılma Dinamikleri

Ümit Erkan | 0000-0001-6583-0767 | umit.erkana@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı,
Rize, Türkiye

ROR ID: 0468j1635

Öz

Irak'ta Şîî varlığı, tarih boyunca bir dizi önemli hadise ile bağlantılıdır. Emevîler, Abbasîler, Büveyhîler, Selçuklular, Moğollar ve Safevîler dönemleri, bölgenin dinî ve politik yapısını şekillendirmiştir. Özellikle Safevîlerin, Şîîliği resmi mezhep olarak benimsemesi ve mezhebi yayma çabaları, bölgedeki mezhepsel yapının dönüşümünde etkili olmuştur. Osmanlı döneminde ise II. Abdülhamid'in politikaları, İslamî birliği ve Osmanlı halifeliğinin otoritesini pekiştirme amacını taşımıştır. Ancak Şîî nüfusun varlığı ve etkinliği, bu politikaların Irak'ta uygulanmasında bazı zorluklara yol açmıştır. Irak'taki Şîîliğin yayılmasının sebepleri arasında demografik değişimler, Safevîlerin ardından Kaçarların etkisi ve bölgesel dinî dinamikler bulunmaktadır. Ayrıca bölgedeki eğitim eksiklikleri ve Osmanlı yönetiminin bazı politikaları da Şîîliğin yayılmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, II. Abdülhamid döneminde Irak'ta Şîîliğin yayılmasını engellemeye yönelik teşebbüsler, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki dinî ve mezhebî yapıyı yönlendirme çabalarını kavramak açısından önemli bir yer tutmakta, bu durumun detaylı bir şekilde incelenmesi ise araştırmamızın temel gayesini oluşturmaktadır. Araştırmanın kapsamı II. Abdülhamid'in tahtta olduğu dönemi (1876-1909) içermekte ve özellikle Irak'taki demografik, sosyal ve dinî değişimlere odaklanmaktadır. Araştırma, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan birincil kaynaklardan ve Şîîlikle ilgili çağdaş literatürden faydalanmaktadır. Metodoloji olarak, belge analizi ve tarihsel yorumlama teknikleri kullanılmıştır. Sonuç olarak, araştırma, Osmanlı'nın bölgedeki dinî çeşitliliği yönetme çabalarını gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler

İslam Mezhepleri Tarihi, Şîîlik, Osmanlı, Irak, II. Abdülhamid.

Atıf Bilgisi

Erkan, Ümit. "II. Abdülhamid Dönemi Irak'ında Şîîliğin Yayılma Dinamikleri". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/1 (Haziran 2024), 121-145.

<https://doi.org/10.33718/tid.1452923>

Geliş Tarihi : 14.03.2024

Kabul Tarihi : 30.04.2024

Yayın Tarihi : 30.06.2024

Değerlendirme : İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Etik Beyan : Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Taraması : Yapıldı - iThenticate

Çıkar Çatışması : Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman : Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans : Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Dynamics of the Spread of Shiism in Iraq under Abd al-Hamid II

Ümit Erkan | 0000-0001-6583-0767 | umit.erkana@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology, Department of History of Islamic Sects,
Rize, Türkiye

ROR ID: 0468j1635

Abstract

The Shiite presence in Iraq is linked to a series of important events throughout history. Periods such as the Umayyads, Abbasids, the Buwayhids, the Seljuks, the Mongols and the Safavids shaped the religious and political structure of the region. In particular, the Safavids' adoption of Shi'ism as the official sect and their efforts to spread this sect were influential in the transformation of the sectarian structure in the region. During the Ottoman period, the policies of Abd al-Hamid II aimed to consolidate Islamic unity and the authority of the Ottoman caliphate. However, the presence and influence of the Shiite population caused some difficulties in the implementation of these policies in Iraq. The reasons for the spread of Shi'ism in Iraq include demographic changes, the influence of the Safavids, Qajars and regional religious dynamics. In addition, the lack of education in the region and some policies of the Ottoman administration also paved the way for the spread of Shi'ism. In this context, the attempts to prevent the spread of Shi'ism in Iraq during the reign of Abd al-Hamid II have an important place in understanding the Ottoman Empire's efforts to direct the religious and sectarian structure in the region, and a detailed examination of this situation constitutes the main purpose of our research. The scope of the research covers the period of Abd al-Hamid II's reign (1876-1909) and focuses specifically on the demographic, social and religious changes in Iraq. The research utilizes primary sources from the Prime Ministry Ottoman Archives and contemporary literature on Shi'ism. The methodology is based on document analysis and historical interpretation. Overall, the study reveals Ottoman efforts to manage religious diversity in the region.

Keywords

History of Islamic Sects, Shi'ism, Ottoman, Iraq, Abd al-Hamid II.

Citation

Erkan, Ümit. "The Dynamics of the Spread of Shiism in Iraq under Abd al-Hamid II". *Trabzon İlahiyat Journal* 11/1 (June 2024), 121-145.

<https://doi.org/10.33718/tid.1452923>

Date of Submission : 14.03.2024

Date of Acceptance : 30.04.2024

Date of Publication : 30.06.2024

Peer-Review : Double anonymized - Two External

- Ethical Statement** : It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
- Plagiarism Checks** : Yes - iThenticate
- Conflicts of Interest** : The author(s) has no conflict of interest to declare.
- Grant Support** : The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
- Copyright & License** : Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Tanzimat dönemi reformlarının ardından Osmanlı Devleti'nde yaşanan krizler, II. Abdülhamid'in tahta geçişiyle birlikte, özellikle Irak'ta sosyal ve ekonomik değişimlerle birleşerek, reformların genişletilmesi sürecini belirginleştirmiştir. II. Abdülhamid (1876-1909), Osmanlı Devleti'nin geleceğini, Müslüman tebaanın birlik ve refahında görmekteydi ve bu inancını politikalarına yansıtmıştır. Devletin İslamî kimliğini, Müslüman tebaanın birliğini ve kendisinin sultanlık yanında halifelik makamını da önemle vurgulamıştır. Bu duruşunun altında, özellikle Araplar gibi etnik grupların devlete olan bağlılıklarını sağlama almakla ilgili endişeler yatmaktadır. Mısır ve Hicaz'da, II. Abdülhamid'in dinî meşruiyetine meydan okuyabilecek alternatif bir Arap Hilafetinin oluşturulabilme ihtimali, önemli bir problem olarak kabul edilmektedir. Özellikle 1881-1882 yıllarında Mısır'da meydana gelen Urabi Hareketi ve 1883-1885 yılları arasında Sudan'da gerçekleşen Mehdi İsyanı, bu tür endişelerin yerinde olduğunu göstermiştir. Irak, bu tür endişelerin ortaya çıkabileceği bir bölge olmasa da bölgede önemli bir Şîî Müslüman nüfusunun bulunması, mevcut kaygıları daha da artırmıştır.¹

Irak'ta Şîî varlığı erken dönemlere kadar uzanmaktadır. Hz. Ali'nin halifeliği sürecinde meydana gelen Siffin savaşı (37/657), Hz. Ali'nin şehadeti (40/661), Kerbela olayı (61/680), Tevvâbün Hareketi (65/685) ve Muhtâr es-Sakafî'nin isyanı (66/685) gibi çeşitli tarihi vakalar, Şîliğin oluşum sürecinde Irak'la bağlantılı önemli hadiselerdir. Öte yandan, Muğîre b. Saîd (119-120/737-738), Ebû Mansûr el-İclî (121-127/738-744), Abdullah b. Muâviye (127/744), Muhammed b. Abdullah en-Nefsüzzekiyye (145/762) hareketleri gibi Irak'la irtibatlı ilk Şîî faaliyetler, bölgenin erken dönemlerden itibaren mezhepsel ve ideolojik ayrılıkların kesişme noktasında önemli bir rol oynadığını göstermektedir.²

Şîî asrı olarak nitelen 10-11.yüzyıllar³, İslam dünyasında dinî ve siyasi dönüşümlerin yaşandığı bir dönemi ifade etmektedir. Bu dönemde Bağdat, Şîî Büveyhîlerin kontrolü altına girmiştir. Bu dönem, aynı zamanda Şîliğin temel dinî ritüellerini ve inançlarını açık bir şekilde ifade etme ve uygulama fırsatı bulduğu bir zaman olarak öne çıkmaktadır. Büveyhîler, sebbû's-sahâbe, Âşûrâ Matemi, Gadîr-i Hum Bayramı ve ezanın "hayye alâ hayri'l-âmel" gibi bazı ilaveler yapılmak suretiyle okunması gibi Şîî inanç pratiklerini teşvik etmiş ve desteklemiştir.⁴ Bu dönemde, İmâmîyye Şîâsı'nın dinî liderlerinden biri olarak kabul edilen Şeyh Müfid (öl. 413/1022), Bağdat'taki Şîîler arasındaki dinî ve sosyal ilişkileri güçlendiren önemli bir figür olarak ortaya çıkmıştır. Aynı dönemde Bağdat'ta, Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh'ın yönetimi altında, Şîilik lehine propaganda faaliyetleri yürütülmüştür.

1 Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, çev. Zehra Savan (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 42-46.

2 Ethem Ruhi Fırlı, "İlk Şîî Olaylar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1-4 (1983), 335-352; Sıddık Korkmaz, *Şîa'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasilîği Düşüncesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 137-141; Hasan Onat, *Emevîler Dönemi Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîillîği* (İstanbul: Endülüş Yayınları, 2016), 29-131.

3 G. S. Marshall Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev. Alp Eker - Mutlu Bozkurt (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 2/512-517.

4 Metin Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîilik* (Sivas: Vizyon Matbaacılık, 2003), 103 vd.; Cemil Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnancı ve Gaip On İkinci İmam el-Mehdi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2008), 147-150; Muharrem Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebi Eğilimleri/Politikaları Üzerine", *Bilimname* 17/2 (2009), 131-132; Ahmet Güner, "Büveyhîler Devrinde Bağdat'ta Kerbela / Aşure, Gadîr Humm ve Benzeri Şîî Uygulamaları", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)*, ed. Alim Yıldız (Sivas: Asitan Yayıncılık, 2010), 1/328-333.

Bu faaliyetler, özellikle Fâtımîlerin dâfleri aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.⁵ Büveyhîlerin yönetimi Selçukluların bölgeye hakimiyetiyle (447/1055) sona ermiştir. Tuğrul Bey'in talimatıyla Bağdat'taki Şîiler "sebbü's-sahâbe" uygulamasından vazgeçmişler ve sahabeyi öven kasideler okumuşlardır.⁶ Moğol İlhanlı Devleti'nde Hülâgû Han'ın hükümdarlığı (1256-1265) döneminde Şîiler ile İlhanlılar arasında bir köprü vazifesi gördüğü bilinmektedir. Bu dönemde Nasîrüddin et-Tûsî'nin Moğol desteğini arkasına alarak On İki İmam Şîîliği'ni etkili bir konuma taşıdığı belirtilmektedir.⁷

Erken dönemlerden itibaren Irak'ta Şîî varlığı söz konusu olsa da Osmanlı'nın Irak'a hâkim olduğu ilk dönemlerde, bölgede yoğun bir Şîî nüfusun varlığından söz edilmemektedir.⁸ Ancak, 16. yüzyılda Şîîliği resmi mezhep olarak benimseyen Safevî Devleti'nin, Irak'ı kutsal mekânlar listesine dahil etmesi ve bu çerçevede Şîîliği yaymaya çalışması, bölgenin mezhepsel yapısında dönüşüme yol açmıştır. 1722 yılında yaşanan bir başka önemli gelişme, Afganların İsfahan'ı ve Safevî topraklarının bir kısmını işgal etmesiyle sonuçlanmıştır. Ayrıca Nâdir Şah'ın (1736-1747) Safevî Hanedanı'nı sona erdirerek iktidara gelmesiyle birlikte, Şîî ulemânın sorgulanması, ulemâya ait vakıf gelirlerini denetim altına alma çabaları ve bunun ardından Sünnî-Şîî takrip faaliyetlerini desteklemesi bölgedeki demografik hareketlilikleri tetikleyerek, Irak'a Şîî göçünün hız kazanmasına sebep olmuştur.⁹

Safevî Devleti, 17 Mayıs 1639 tarihinde Kasrîşîrin Antlaşması'nı imzalayarak Irak'ın Osmanlı Devleti'nin bir toprağı olduğunu resmen tanımış olsa da bölgede "atebât-ı mukadde-se" ve "atebât-ı âliye" olarak adlandırılan, Nefes, Kerbelâ, Kâzîmiyye ve Sâmerâ'yı içeren kutsal Şîî mekânlarını elde etmeye yönelik sürekli bir arzu içerisinde olmuştur. 19. yüzyılın ortalarından başlayarak, Osmanlı-İran ilişkilerinde gözlemlenen olumlu gelişmeler, İran'ın 1886 yılına kadar Irak'ta daha serbest bir şekilde hareket etmesine olanak sağlamıştır. Bu dönemde yaşanan diplomatik istikrar, İran şahının bölgedeki etkisini artırma ve yerel nüfusun Şîîlik mezhebini daha geniş bir ölçüde benimsemesine katkıda bulunma imkânı da vermiştir.¹⁰

Safevîler sonrası Şîî Usûlî ulemânın güçlenmesi ve 19. yüzyılın ortalarından itibaren de merci-i taklîd müessesinin ortaya çıkması İmâmîyye'ye ciddi bir dinamizm kazandırmıştır.¹¹ Safevî Devleti'nin yönetim kadrolarında Usûlî alimleri görevlendirme stratejisi, müçtehitlerin otoritesinde önemli bir yükselişe sebep olmuştur.¹² Ancak, imamlara atfedilen yetkilerin büyük bir kısmının ulemâ sınıfı tarafından kullanılmaya başlanması ve kendilerini İmam'ın naibi olarak görmeleri Ahbârîliğe mensup Şîî gruplar arasında rahatsızlık yaratmıştır. Bu süreç, 17. ve 18. yüzyıllarda Şîî düşüncesinde Ahbârîliğin yaygınlaşmasını tetik-

5 Halil İbrahim Bulut, *Şia'da Usûlîliğin Doğuşu ve Seyh Müfid* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 189-190.

6 Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgası* (İz Yayıncılık, 2009), 156.

7 Hanîfî Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîîlik* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010), 91,131,132,196,198.

8 Yitzhak Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şîiler*, çev. Metin Saltoğlu (İstanbul: Elips Kitap, 2005), 25.

9 Yitzhak Nakash, "The Conversion of Iraq's Tribes to Shiism", *International Journal of Middle East Studies* 26/3 (1994), 445; Adel Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri Kökenleri ve Gelişimi*, çev. Ahmet Emin Dağ (İstanbul: Anka Yayınları, 2001), 78-79; Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şîiler*, 27-28; Muharrem Akoğlu, "Irak'ta Şîî Varlığı", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2013), 393-394.

10 Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünnî-Şîî İttifakı*, 128.

11 Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünnî-Şîî İttifakı*, 22.

12 Ayrıntılı bilgi için bk. Habip Kartaloğlu, *Safevîlerin İlk Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 125-159.

leyen faktörlerden biri haline gelmiştir. Nâdir Şah'ın (1736-1747) Safevî hânedanını sona erdirmesiyle birlikte durum değişmiş, Şîî ulemânın otoritesi sorgulanmaya başlamıştır. Ulemânın vakıf gelirlerinin kullanım alanlarının belirlenmesi, Sünnî-Şîî yaklaşma çabalarının teşvik edilmesi gibi politikalar, Irak'daki Şîî ulemânın Irak'a göç etmelerine önemli bir neden oluşturmuştur.¹³

Kaçar Hânedanlığı'nın (1794-1925) iktidara gelmesi, devlet ile ulemâ arasındaki ilişkilerde kritik bir dönemeç teşkil etmiştir. Ulemâ, devletin yetersiz yönetiminden kaçış arayan bireyler için bağımsız bir güç merkezi haline gelmiştir. Merce'iyet kurumunun oluşum süreciyle birlikte, ulemâ siyasi otoritenin etkisinden bağımsız bir hiyerarşi geliştirmiştir. Şîî ulemânın zekât, humus ve diğer yollarla müntesiplerinden topladıkları dinî vergiler, Şîî hiyerarşisinin oluşumunda belirgin bir rol oynamıştır. Ulemâ, Şah'ın adaletli yönetim sergilemediği dönemlerde, devlet politikalarına müdahaleyi bir görev saymıştır. Feth Ali Şah döneminde (1797-1834), Şîî ulemânın sempatisini kazanmak amacıyla, Irak'taki kutsal türbelerin onarımı gerçekleştirilmiştir. İlaveten, Irak'ta atebât bölgesindeki önde gelen ulemâ, İran ile Osmanlılar ve Irak'taki yöneticiler arasında meydana gelen anlaşmazlıklarda, çeşitli başarılı arabuluculuk rolleri üstlenerek otoritelerini öne çıkarmışlardır.¹⁴ Şeyh Müfid'in soyuna mensup olduğu varsayılan ve Ahbârîliğin Şîî düşüncesindeki üstünlüğüne dair tartışmalara son vererek, Şîî düşüncedeki mevcut tıkanıklığı aşan ve Usûlî düşüncenin¹⁵ Şîî-İmâmî geleneği içerisinde hâkim bir konuma gelmesini sağlayan Vahîd Behbehânî (öl. 1205/1790) ve onun öğrencisi Kâşîfî'l-Gitâ (öl. 1227/1812) gibi âlimler, Kerbelâ ve Necef'te önde gelen âlimler arasında değerlendirilmektedir.¹⁶

Nâsirüddîn Şah (1848-1896) döneminde, Irak'ta Şîî ulemânın etkinliği ve nüfuzunda kayda değer bir artış gözlenmiştir. Bu dönemde, ilk taklit mercii olan Necef'li Usûlî alimlerden Şeyh Hasan en-Necefî'nin (öl. 1266/1850) faaliyetleri, Irak'ta derin bir iz bırakmıştır. Onun vefatının ardından, Şeyh Murtaza Ensârî (öl. 1280/1864) yegâne ve tek taklid mercii olarak merci-i taklîd-i mutlâk pozisyonuna yükselmiş ve imamın genel temsilcisi (nâbü'l-imam) olarak geniş çapta tanınmaya başlamıştır. Ensârî'nin elde ettiği otoriteyle, Irak, Şîîlik için bir çekim merkezine dönüşmüştür. Ensârî'nin ölümünün ardından, talebesi ve Sâmerrâ'da ikamet eden Mirza Hasan eş-Şîrâzî'nin merci-i taklîd-i mutlâk olarak yükselişi, Şîîliğin bölgedeki yayılmasında belirgin bir etkiye sahip olmuştur. Sâmerrâ, On ikinci imam'ın gaybete girdiği yer olması sebebiyle tarihsel ve dinî açıdan büyük öneme sahip olmuş; Şîrâzî'nin burada medreseler açması, dinî lider olarak nüfuzunu pekiştirmesi ve İran Şahı'na karşı etkili bir pozisyon almasıyla, bölge Şîî öğrenimi ve siyasi aktivizmin önemli bir merkezi haline gelmiştir.¹⁷ Ayrıca Şîîlere göre gaip on ikinci imam Muhammed el-Mehdi'nin tekrar dönüşüne kadar kurulacak olan hiçbir devletin meşruiyeti bulunmamaktadır. Bu inançları-

13 İsmail Aka, "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şîîlik", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîîlik Sempozyumu 13-15 Şubat 1993* (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 1993), 97-98; Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şîiler*, 15; Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünnî-Şîî İttifakı*, 61-70.

14 Mazlum Uyar, *Şîî Ulemanın Otoritesinin Temelleri* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004), 179-188.

15 Bk. Bulut, Şia'da Usulîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid, 212-321; Habip Kartaloğlu, "İmamîyye'de Ahbârî-Usûlî Farklılaşması: Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Örneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/24 (2011), 193-216; a. mlf., "Şîî-Usûlî Düşüncenin Ortaya Çıkış Sebepleri Üzerine Mülâhazalar", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/33 (2016), 75-90.

16 Uyar, *Şîî Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, 188, 211; Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünnî-Şîî İttifakı*, 85.

17 Uyar, *Şîî Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, 196-199; Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünnî-Şîî İttifakı*, 85-89.

nı destekledikleri konulardan biri de takiyye meselesidir. Nitekim takiyye on ikinci imamın gaybetiyle ilişkilendirilerek takiyyenin uygulanma süresi imamın dönüş zamanı olan kıyamet gününe kadar uzatılmıştır. Dolayısıyla kurulacak olan siyasi yönetimin ileri bir tarihe atılarak dünyanın sonuna doğru gerçekleşeceği anlamına gelmektedir. Şîîler bu nedenle Humeyni'nin 1979 İran İslam Devrimi ile başlattığı yeni döneme kadar Osmanlı da dahil olmak üzere hiçbir yönetimi meşru saymamışlardır.¹⁸

Bu araştırmanın temel amacı, II. Abdülhamid dönemi boyunca Irak'ta Şîîliğin nasıl ve hangi olanaklarla yayıldığını, ayrıca alınan önlemlerin yeterliliğini tespit etmektir. Osmanlı Devleti'nin Sünnî yönetiminin, bölgede egemenliğini pekiştirmeye çalışırken Şîî tebaasıyla olan ilişkisini ve bu süreçte Şîîliğin mezhepsel etkinliğindeki artışı arasındaki bağlantıyı incelemek, bu çalışmayı önemli kılan faktörlerdendir. Başkanlık Osmanlı Arşivi'nden belge taraması yoluyla elde edilen II. Abdülhamid dönemine ait birincil kaynak olarak kabul edilen Osmanlı arşiv belgeleri, araştırmanın temel literatürünü oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, İslam Mezhepleri Tarihi ve diğer ilim dallarına ait araştırmalar da kaynaklarımız arasında yer almaktadır. Irak'ta Şîîliğin yayılması ile ilgili literatüre baktığımızda bir kısmı tarihsel süreci dikkate alarak günümüze kadar genel bir değerlendirme yapmaktadır.¹⁹ Özellikle II. Abdülhamid dönemini konu alan bazı araştırmalarda ise ya askerî ve siyasi konulara ağırlık verilmekte²⁰ veya Şîîliğe dâir tespitler belirli Osmanlı layihaları üzerinden incelenmektedir.²¹ Diğer taraftan bazı araştırmacıların çalışmalarında ise Irak bölgesi Şîîliğine sınırlı ölçüde temas edilmektedir.²² Araştırmanın literatürdeki diğer çalışmalara göre özgünlüğü, İslam Mezhepleri Tarihi perspektifinden farklı arşiv belgelerine de dayanarak konuyu ele alması ve daha önce değinilmemiş noktalara da ışık tutmasıdır.

1. Irak'ta Şîîliğin Yayılmasının Dinamikleri

Irak'taki demografik yapıdaki değişim, Arapça konuşan önemli bir Şîî nüfusun varlığını açığa çıkarmıştır. Ancak, Osmanlı döneminde detaylı bir nüfus sayımı gerçekleştirilmemiş olması, Irak'ta yaşayan Şîîlerin kesin nüfus sayısının bilinmemesine sebep olmuştur. Bağdat ve Basra şehirlerinde nüfusun çoğunluğunu Şîîlerin oluşturduğu özellikle bilinen bir gerçektir. 19. yüzyıl boyunca, Şîî nüfusun, Sünnîlere kıyasla oransal bir artış gösterdiği gözlemlenmiştir.²³

II. Abdülhamid döneminde Şîîliğin Irak'ta hızla yayıldığı ve nüfusun büyük bir kısmının bu mezhebe yönelmeye başladığı Basra valisinin mütalaasında belirtilmektedir. Valinin ra-

18 Ayrıntılı bilgi için bk. Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnanç ve Gaip On İkinci İmam el-Mehdî*, 151-245.

19 Mazlum Uyar, "Irak ve İran Şîîliği", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 151 (2004), 227-238; Akoğlu, "Irak'ta Şîî Varlığı", 391-428.

20 Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, 219-237.

21 Mustafa Oğuz, *II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 39-143; Ebubekir Ceylan, "Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Osmanlı Irak'ına Dair 1880 Tarihli Lâyihası Üzerine", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 19/37 (2014), 85-115; Ragıp Çiçek, *II. Abdülhamid Döneminde Şîîlik* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 67-84; Habip Kartaloğlu, "Osmanlı Irak'ına Dâir II. Abdülhamid Dönemi Lâyihaslarında Şîîlik", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/2 (2023), 577-600.

22 Faruk Yaşlıçimen, *Sunnism versus shi'ism? Rise of the shi'i politics and of the ottoman apprehension in late Nineteenth Century Iraq* (Ankara: Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 15-168.

23 Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, 215.

porunda, “*Basra ile köylerde sakin ahalinin üçte ikisi ve mülhakatında olan kurâ ve aşâirin cümlesi Râfîzîdir...*” ifadesiyle, bölgedeki köylerin ve aşiretlerin mezhebi durumu açıkça öne çıkarılmaktadır.²⁴ Bağdat, Basra ve Musul bölgesinde Sünnî, Vehhâbî, Şîî-İmâmî, Aliilâhî, Yezîdî ve Bâbî fırka mensuplarının yaşadığı, Sünnîlerin çoğunun Şafî ve Hanefî mezhebine tabi oldukları, Şîî-İmâmîlerin ise Usûlî, Şeyhî ve Ahbârî gibi ekollere ayrıldığı belirtilmektedir. Musul’un çoğunluğu Sünnîlerden oluşurken, Basra’nın çoğunluğunu İmâmîyye’nin Usûlî ekolü oluşturmaktadır.²⁵ 1909 yılına geldiğimizde ise Irak’ın %40’ının Şîî olduğu belirtilmektedir.²⁶ Bu durum, esasen Sünnî bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti için potansiyel bir sorun teşkil etmiştir. Şîî tebaanın devlete olan bağlılığının giderek sorgulanır hale gelmesi, devletin iç siyasi dengeleri açısından endişe kaynağı oluşturmuştur. Nitekim Şîîler, II. Abdülhamid’in devlete dinî meşruiyet kazandırmak için kullandığı Osmanlı Hilafetini inançları gereği, kabul etmemişlerdir.²⁷

1.1. Tarihi Kökenler ve Etkileşimler

Yusuf Rıza Paşa’ya atfedilen imzasız bir raporda, Şiîliğin, Irak’ta yaygınlık kazandığına dikkat çekilmektedir. Raporda, İmâmîyye’nin temel doktrinlerinden biri olan imâmîet anlayışının, yalnızca Hz. Ali ve onun soyundan gelen on bir imama özgü olduğu ve bu on iki imam dışındaki her türlü halifelik iddiasının kesin bir dille reddedildiği vurgulanmakta ne Osmanlı halifesini ne de İran şahını siyasi bir otorite olarak tanımadıklarına işaret edilmektedir.²⁸ Bu durum Osmanlı Devleti’nin kendi tebaası olan Şîîlerin sadakatinden emin olamamasının önemli nedenleri arasındadır. Ahmet Cevdet Paşa²⁹ tarafından hazırlanan bir raporda, Sünnî ve Şîîler arasındaki derin tarihi çatışmaların varlığına rağmen, açık bir düşmanlığın bulunmadığı belirtilmektedir. Ancak, belirli siyasi durumlar nedeniyle bu iki grup arasında yoğun düşmanlık ve kinin tetiklendiğine dikkat çekilmektedir.³⁰ 1327/1909 tarihli isimsiz bir belgede, Arap tarihlerine yapılan atıfla, 450/1058 yılında Fâtımîler adına Besâsîrî isimli bir kişinin Bağdat’a gelerek Şîîlerin yardımıyla Abbasi Halifesi el-Kâim Biemrillâh’ı halifelikten uzaklaştırdığı, şehri yağmaladığı ve ezana “hayye alâ hayri’l-amel” ifadesini eklettiği anlatılmaktadır. Râfîzîlik ve ilhadın bu kişi aracılığıyla resmen yüceltilmesinden bahsedilmektedir.³¹ Bu ifadeler, bölgedeki Şiîliğin varlığının ve etkisinin tarihsel kökenlerine ışık tutmakta ve özellikle İran ve Şîâ etkisinin uzun bir geçmişe dayandığını göstermektedir. Mezhepsel aidiyetlerin siyasi bir tehdit olarak algılanması, dış ülkelerin iç işlere müdahale

24 Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]*, No. 43, Gömlek No. 117, 27 L. 1307 (16 Haziran 1890).

25 BOA, *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*, No. 9, Gömlek No. 34, 09 N. 1309 (07 Nisan 1892); Ayrıca bk. BOA, *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı [Y.A.HUS]*, No. 260, Gömlek No. 130, 28 N. 1309 (26 Nisan 1892).

26 BOA, *Y.EE*, No. 7, Gömlek No. 17, 6 R. 1327 (27 Nisan 1909); Ayrıca bk. Sayın Dalkıran, *Osmanlı Devleti’nde Ehl-i Sünnet’in Şîî Akidesine Tenkidleri* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2007), 12-13.

27 Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak’ta Osmanlı İdaresi*, 215-216.

28 BOA, *Y.EE*, No. 12, Gömlek No. 12, 6 R. 1327 (27 Nisan 1909); BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal [Y.PRK.AZJ]*, No. 3, Gömlek No. 37, 29 Z. 1296 (14 Aralık 1879).

29 Yusuf Halaçoğlu - Mehmet Zeki Aydın, “Cevdet Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/443-450. Ahmet Cevdet Paşa’nın İslam Mezhepleri ile ilgili görüşleri için bk. Sayın Dalkıran, “Tarih-i Cevdet’te İslam Mezhepleri I”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 9/20 (2002), 219-252; a. mlf., “Tarih-i Cevdet’te İslam Mezhepleri II (Dürzîlik ve Nusayrîlik)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 10/21 (2003), 201-217.

30 BOA, *Y.EE*, No. 38, Gömlek No. 118, 6 R. 1327 (27 Nisan 1909).

31 BOA, *Y.EE*, No. 12, Gömlek No. 11, (Lef, 1; 2) 6 R. 1327 (27 Nisan 1909).

aracı olarak değerlendirilmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

1.2. Kutsal Atebat'ın Rolü

Irak'ta Şiilerce Atebat-ı âliye diye anılan kutsal ziyaret bölgelerini ziyarete gelen Şiiilerin bölgenin yarısından fazlasını Şii yapmayı başardığı vurgulanmaktadır. Bağdat Defterdarı Mehmet Rifat Efendi tarafından hazırlanan raporda Atebâta gelen Şii müçtehitlerin Sün-nîlere karşı iftiralar attıkları, bölge halkını yanılttıkları ifade edilmektedir.³² Nitekim İranlı Şiiilerin Osmanlı-Safevî mücadelesinin sonucunda Amasya Antlaşması ile Bağdat, Kerbelâ ve Necef'teki kutsal mekânları ziyaret etme izni aldıkları ve bu vesileyle İranlı alimlerin bu-ralara yerleşerek Irak'ın dinî yapısını etkiledikleri belirtilmektedir.³³ Şiiiliğin o derece yayıl-dığı görülmüştür ki, on yıl öncesine kadar çoğunlukla Hanefî olan bölge Caferî mezhebine geçmiş durumdadır.³⁴ Bu durum Şiiiliğin 1890'lı yıllardan itibaren giderek arttığını göster-miştir. Ayrıca İran'da eğitim görmüş genç talebelerin dinî icazetlerini alabilmek amacıyla bölgeye gelmeleri, sürece önemli katkı sağlamıştır.³⁵ İran'dan gelen bu nüfus göz önünde bulundurulduğunda, çoğunluğun Şiiiliği benimseme olasılığının arttığı anlaşılmaktadır. Ay-rıca Şiiilerin, Atebat'a olan bağlılıkları, ölümlerinden sonra da devam etmiştir. Zira, Şiiiler, Atebat'ta defnedilme suretiyle, kıyamet gününde bu bölgelerde medfun olan imamlardan şefaate kavuşacaklarına olan inançlarını sürdürmektedirler.³⁶

1.3. Medrese ve Ulemâ

Şiiiler, mezhebi düşüncelerini yaymada bölgede daha çok dinî eğitim veren kurumlar kurmaya ağırlık vermişlerdir.³⁷ Necef vaizinin hazırladığı raporda, bölgede yeni Şii med-reselerinin tesis edilmesine ve bunun sonucunda Şiiiliğin bölgede giderek daha fazla yayıl-ması konularına değinilmektedir.³⁸ Bir raporda Irak'taki Şii medreselerde öğrenim gören öğrencilere yönelik talimat ve yardımların, kabile ve aşiretlerin Şiileştirilmesine katkıda bulunduğuna belirtilmektedir. Bu süreçte, aşiretler Şii öğrencilerin etkisiyle, Osmanlı'yı dinî ve mezhebi temellerde muhalif bir güç olarak algılamaya başlamıştır.³⁹ Şii müçtehitlerin, dinî eğitim gören talebelere sağladıkları destekler göz önünde bulundurulduğunda, aşiret mensupları için Şiiiliğin çekici bir alternatif olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

Irak'ta Sünnî halkı eğitecek yeterli kimse bulunmayınca, boşluğu Şii ulemâ doldurmuş-tur.⁴⁰ Bölgede birkaç medresede eğitim faaliyetlerinin sürdürüldüğü, bu medreselere de-vam eden öğrencilerin düzenli bir katılım sağlamadıkları vurgulanmaktadır.⁴¹ Bölgedeki bir

32 BOA, *İrade Meclis-i Mahsus [İ.MMS]*, No. 129, Gömlek No. 5537, 24 Ş. 1309 (24 Mart 1892).

33 BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahrirâtı [Y.PRK.MK]*, No. 4, Gömlek No. 80, 27 L. 1306 (26 Haziran 1889).

34 BOA, *Maliye Nezâreti Maruzâtı [Y.PRK.MF]*, No. 2, Gömlek No. 36, 13 Za. 1311 (9 Haziran 1892).

35 BOA, *Y.EE*, No. 7, Gömlek No. 17.

36 İsmail Safa Üstün, "Bağdat Eyaletindeki Atebat'a Şii Cenaze Nakli ve Karantina (XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl Başları)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/2 (2006), 101-118.

37 BOA, *Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı [Y.A.RES]*, No. 55, Gömlek No. 9, 27 L. 1308 (31 Mayıs 1891).

38 BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı [Y.PRK.A]*, No. 11, Gömlek No. 58, 4 M. 1315 (5 Haziran 1897); BOA, *BEO*, No. 1534, Gömlek No. 114991, 18 R. 1318 (15 Ağustos 1900).

39 BOA, *Y.EE*, No. 12, Gömlek No. 8, 29 Z. 1296 (14 Aralık 1879). Ayrıca bk. BOA, *Y.EE*, No. 7, Gömlek No. 16, 6 R. 1327 (27 Nisan 1909).

40 BOA, *Y.MTV*, No. 43, Gömlek No. 117; BOA, *Y.EE*, No. 9, Gömlek No. 34.

41 BOA, *Y.EE*, No. 9, Gömlek No. 14, 6 R. 1327 (27 Nisan 1909).

memur, Sünnî medrese hocalarını görevlerini yapmaya çağırma veya zorlasa türlü iftiralara maruz kalacağı bildirilmektedir.⁴² Ancak, ilgili belgede bu iftiraların mahiyeti hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Bu durum hem Osmanlı yönetimine hem de Sünnîliğe karşı derin bir tepki oluşturmuştur.⁴³ Bölgedeki Sünnî vaiz ve müderrislerin aşırı muhafazakâr Şîîlere yoğun bir nefret duygusu uyandırdığı ifade edilmektedir. Bunların görevlerine son verilmesi ve bu kişilere ödenen aylıkların, yeni atanacak müderrislere tahsis edilmesi gerektiği ifade edilmektedir.⁴⁴ Sâmerrâ kazasında Şîî okullara gitmek zorunda kalan birçok Sünnî'den bahsedilmektedir.⁴⁵ Osmanlı idarecilerinin eksikliği giderici bir çözüm dahi geliştirmedikleri belgelerde vurgulanmaktadır.⁴⁶ Birçok Sünnî müftü ve müderris yeterli ödenek gelmediği için görevli oldukları yerleri terk etmek zorunda kalmakta, pek azı vazifesini yerine getirmektedir.⁴⁷ Aylık 400 kuruş maaşla Bağdat'ta müderrislik yapmak için görevlendirilen Seyyid Şehâbeddin Efendi dört yıldır maaşlarının ödenmediğini bildirmektedir.⁴⁸ Bölgedeki Sünnî müderrislerden Şeyh Hüseyin Efendi'nin, iki yıl süresince maaşının ödenmemesi sonucunda eğitim faaliyetlerine ara vermek zorunda kaldığı kaydedilmektedir.⁴⁹ Ayrıca, Şîîlerin Sünnî alimlere yönelik asılsız ithamları, bölgedeki dinî dinamikleri olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle, Sâmerrâ'ya müftü olarak atanmış olan İbrahim Efendi'nin, Şîîlerin asılsız şikayetleri neticesinde hem müftülük hem de müderrislik görevlerinden alınması, bu durumun somut bir örneğini teşkil etmektedir.⁵⁰ Süleyman Hilmi Paşa'nın raporunda, Irak'taki Usûlî müçtehitlerin, üstün bir yetkiye sahip oldukları ve bu yetkiyle kendi takdirlerine göre belirli şeyleri helal veya haram ilan edebildiklerine dair gözlemler yer almaktadır.⁵¹ Şîî müçtehitler İmam'ın nâibi olarak tanındığından, nüfuzları İran Şahı'nın nüfuzundan daha fazla etkili olmaktadır. Feth Ali Şah'ın, Nefes, Kerbelâ, Bağdat gibi yerlerde yaşayan Şîî ulemâya yakınlaşmak adına dinî mekânların bakım ve onarımına büyük yatırımlar yapması⁵² Şah'ın dini otoritelerle siyasi bir denge kurma çabasının bir parçası olarak değerlendirilebilir.

Şîî müçtehitlerin sahib-i zaman olarak adlandırdıkları on ikinci imam mehdinin temsilcisi olmaları bakımından ciddi etkileri olduğu dile getirilmektedir. Ayrıca Sâmerrâ'da yaşayan Şîî Usûlîlerin merci-i taklîd kabul ettikleri Mirza Hasan eş-Şîrâzî'nin, İran Şahı'ndan bile daha fazla etkiye sahip olduğu, İran ve Hindistan'dan önemli miktarlarda para yardımı aldığı⁵³, Sâmerrâ'daki Şîî medreselerde beş yüzden fazla öğrenci ve ahund bulundurup Şîîliği teşvik ettiği bildirilmekte⁵⁴, Sâmerrâ'nın Şîî müçtehitlerin karargâhına dönüşmesinden

42 BOA, Y.A.RES, No. 55, Gömlek No. 9.

43 BOA, İ.MMS, No. 129, Gömlek No. 5537.

44 BOA, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT]*, No. 1050, Gömlek No. 7, 24 Ra. 1326 (26 Nisan 1908).

45 BOA, Y.MTV, No. 90, Gömlek No. 76, 13 Ş. 1311 (19 Şubat 1894).

46 BOA, Y.EE, No. 11, Gömlek No. 3, 6 R. 1327 (27 Nisan 1909).

47 BOA, Y.A.RES, No. 55, Gömlek No. 9.

48 BOA, *Babialı Evrak Odası Evrakı [BEO]*, No. 1700, Gömlek No. 127485, 21 R. 1317 (7 Ağustos 1901).

49 BOA, Y.MTV, No. 245, Gömlek No. 87, 11 Ra. 1321 (7 Haziran 1903).

50 BOA, Y.A.RES, No. 55, Gömlek No. 9.

51 BOA, Y.EE, No. 9, Gömlek No. 34.

52 BOA, Y.EE, No. 12, Gömlek No. 12; BOA, Y.PRK.AZJ, No. 3, Gömlek No. 37.

53 BOA, Y.A.HUS, No. 260, Gömlek No. 130; BOA, *İrade Hususi [İ.HUS]*, No. 24, Gömlek No. 116, 01 Za. 1311 (6 Mayıs 1894).

54 BOA, Y.MTV, No. 73, Gömlek No. 71, 06 C. 1310 (29 Aralık 1892).

endişe duyulmaktadır.⁵⁵ Şîî alimler bölgeden topladıkları humuslarla maişetlerini karşılamakta ciddi servet elde etmektedirler.⁵⁶ Mirza Hasan eş-Şîrâzî'nin bu tür gelirlerle yıllık gelirinin 40 bin lira olduğu belirtilmektedir.⁵⁷ Toplanan humuslar Şîîliğin yayılmasında kullanılmaktadır.⁵⁸ Hazırlanan bir raporda, İngiltere'nin bölgedeki konsolosları, kendilerini Şîî veya Vehhâbî olarak tanıtarak, bölge halkının desteğini kazanmayı hedeflemektedirler. Konsolosların haftalık izinlerini dahi kullanmadan halkla iç içe oldukları vurgulanmaktadır.⁵⁹ Bölgeye Hindistan Şîîlerinden gelen nakdî yardımların bir kısmı Şîî müçtehit Mirza Hasan eş-Şîrâzî'ye gönderilmekte, ulemâ ve talebenin geçim sıkıntısı çekmesine engel olunmaktadır.⁶⁰ Diğer taraftan Şîî müçtehitler tarafından yetiştirilen Ahundlar, aşiret ve kabileler arasında gezerek eğitim imkânlarından mahrum kitleleri etkileyip Şîîliğe yönlendirmektedirler.⁶¹ Şîî ulemanın kontrolündeki propaganda faaliyetlerinin etkinliği ve Osmanlı Devleti'nin ulemanın işlerine fazla müdahale etmemesinin sağladığı avantajlar, ulemanın bölgedeki otoritelerini tesis etmelerine olanak tanımıştır. Bu durum, ulemanın neredeyse özerk bir konumda olduğunu dağınık grupları da bir araya getirdiklerini göstermektedir. Ayrıca Irak'ta Şîîliğin yükselişte olduğu bölgelerde, mezhepsel farklılıkları ayırt etme bilgisine sahip olmayan yerel halkın, çoğunlukla yalnızca Şîî ulemâyî gözlemlenmeleri nedeniyle, Şîîliği İslam'ın tek temsili olarak algılamaları kaçınılmazdır. Bu algı, bölgedeki Sünnî medreselerin geri kalmış ve âtil durumda olduğuna Sünnî din eğitiminin zayıflığına işaret etmektedir.

1.4. Osmanlı Bürokrasisi

Şîîliğin yayılışında etkili olan faktörlerden biri de bölgede hizmet veren devlet görevlilerinin tutumlarıdır. Bölgede görevli Osmanlı memurları, kişisel servetlerini büyütme peşinde olduklarına dair eleştirilere maruz kalmaktadırlar. Bu davranışlarıyla halkın yönetimden soğumasına neden oldukları, İngiltere gibi yabancı devletlerden gelen yardımlarla bölgenin Şîîleştiğini fark edemedikleri belirtilmektedir.⁶² İngiltere'den ve İngiliz sömürgesi Hindistan'daki Şîîlerden gelen yardımlar, dolaylı yoldan İngiliz nüfuzunu artırma potansiyeline sahip olmuştur. Bu durum, İngiltere'nin Atebât'taki müçtehitleri İran politikalarında bir etken olarak gördüğünü ve böylece İngiltere'nin bölgesel politik manevralarında dini liderleri stratejik bir araç olarak kullanabileceğini göstermektedir. Ayrıca, bu durum merkezî idare ile yerel yönetimler arasında Şîîliği bir sorun olarak algılama konusunda farklılıklar olduğunu da göstermektedir. Osmanlı memurlarının da Şîîliğin artan etkisini ve yayılışını idrak edememeleri ve bu duruma yönelik gerekli tedbirleri alma konusunda yetersiz kalmaları⁶³ bunu teyit etmekte, İran'ın Şîîlik üzerinden bölgeyi etkisini altına aldığını fark edemedikleri anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra bürokrasideki bazı yetkililerin Şîîler ile Sünnîler arasında büyük kargaşa ve fitneye yol açacak iftira ve açıklamaları kutuplaşmaları

55 BOA, Y.PRK.AZJ, No. 31, Gömlek No. 8, 20 Za. 1312 (15 Mayıs 1895).

56 BOA, Y.MTV, No. 43, Gömlek No. 117; BOA, Y.EE, No. 7, Gömlek No. 17.

57 BOA, Y.A.RES, No. 55, Gömlek No. 9.

58 BOA, Y.EE, No. 9, Gömlek No. 34.

59 BOA, Y.EE, No. 11, Gömlek No. 3.

60 BOA, Y.A.RES, No. 55, Gömlek No. 9.

61 BOA, Y.EE, No. 8, Gömlek No. 9, 17 B. 1325 (26 Ağustos 1907); BOA, Y.EE, No. 12, Gömlek No. 11.

62 BOA, Y.EE, No. 12, Gömlek No. 8; BOA, Y.EE, No. 7, Gömlek No. 16.

63 BOA, Y.EE, No. 7, Gömlek No. 17.

daha artırarak Şîliğin etkisini güçlendirmiştir.⁶⁴ Âlûsizâde Şâkir Efendi⁶⁵ raporunda Şîilerin Bağdat bölgesinde uzun zamandır ilimle meşgul olduklarını Şîiliği yayma niyetiyle bu kadar ileri gidilebileceğini öngöremediklerini itiraf etmektedir.⁶⁶ Bazı devlet yetkilileri de Sünnî ve Şîî nüfusu birbirinden ayırmak ve aralarında ayırım yaratmak amacıyla, Şîileri kâfir olarak nitelendiren bildirimler yayınlamıştır.⁶⁷ Bu tür faaliyetler, Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında yaşayan yerleşik ve göçebe toplulukları içeren bölgenin sosyal dokusuna ciddi zarar vermiştir.

2. Irak'ta Şîiliğin Yayılmasına Karşı Stratejiler

19. yüzyılda Osmanlı Devleti ile Şîiler arasındaki ilişkiler, toplumsal ve siyasi hayatın her boyutuna derinden nüfuz etmiş durumdadır. Osmanlı idaresi, bölgedeki Şîî etkinliğinin sebeplerine ve önüne geçebilmek adına çeşitli stratejik kararlar almıştır. Bağdat bölgesinde, özellikle İran sınırına yakın köy ve nahiyelerde, toprakların büyük bir kısmının İranlıların ve dolayısıyla Şîilerin eline geçtiği gözlenmiştir. Bu durum, Osmanlı yönetiminin daha fazla toprak alımını engelleyici tedbirler almasına neden olmuştur. Bu bağlamda Şîiliğin daha geniş alanlara yayılmasını önlemek amacıyla çeşitli tedbirlerin alınması gerektiği vurgulanmaktadır.⁶⁸ Sultan II. Abdülhamid'e sunulan 1885 yılı öncesine ait Irak ile ilgili arşiv belgeleri incelendiğinde, Şîî sorunuyla ilgili meselelere nadiren değinildiği gözlemlenmektedir. Buna karşılık, 1885 yılından sonra hazırlanan raporlarda, Irak'ta Şîiliğin yayılmasına yönelik artan bir ilgi ve endişe belirgin bir şekilde ortaya konmaktadır. Bu dönemin en dikkat çekici olaylarından biri, Şîiliği teşvik ettiği iddia edilen ve 1885 yılında İstanbul'da dolaşıma giren *Hüsniye Risâlesi*'dir.⁶⁹ Bu risalenin yayılması, Şîiliğin genişlemesi konusundaki endişeleri daha da artırmış ve Irak'taki dinî ve mezhepsel meselelere olan ilgiyi yoğunlaştırmıştır.⁷⁰ Bu bağlamda Padişah'ın talebiyle hazırlatılan Irak ile ilgili raporda yirmi sene öncesine kadar Ehl-i Sünnet'in çoğunlukta olduğu Irak'ta, Şîiliğin yayılarak Sünniliğin önüne geçtiği belirtilmektedir.⁷¹ Bu tarihlerden sonraki bir belgede "...mezheb-i Şîâ'nın men'-i intişârı lüzûmu emr-i bedîhî olmakla..." denilerek, Şîilik meselesinin çözüme kavuşturulmasının açık ve net bir gereklilik olduğu ifade edilmektedir.⁷² Irak'taki Şîî varlığının erken dönemlere kadar uzandığı göz önüne alındığında, Osmanlı Devleti'nin Şîiliğin yayılmasına bir ölçüde tolerans gösterdiği anlaşılabilir. Şîiliğin potansiyelinin farkında olan Osmanlı yönetiminin bu konuda bilgisiz olması düşünülemez. Irak'ta Şîiliğe karşı izlenen yeni politikaların, İran'ın bölgedeki siyasi hâkimiyetini sınırlamak amacıyla alınan tedbirler olarak değerlendirilmelidir.

64 BOA, *İ.HUS*, No. 1, Gömlek No. 65, 07 M. 1310 (01 Ağustos 1892).

65 Âlûsizâde Şâkir Efendi hakkında bk. Ali Karaca, "Şâkir Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/307-308.

66 BOA, *Y.EE*, No. 8, Gömlek No. 9.

67 BOA, *Y.EE*, No. 11, Gömlek No. 3.

68 BOA, *Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı [A.MKT.UM]*, No. 549, Gömlek No. 27, 22 L. 1278 (22 Nisan 1862).

69 "Hüsniye" adlı eser, Şîiliğe ait birtakım inançları, Hüsniye isimli bir cariye'nin perspektifinden, bu inançlara muhalif olanlara karşı bir savunma şeklinde sunan bir metindir. 16. yüzyıldan itibaren Anadolu'daki Alevîleri Şîileştirmek amacıyla yazıldığı iddia edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Murat Han Aksoy, *Şîî Paradigmanın Oluşum Sürecinde "Hüsniye"nin Yeri ve Önemi* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 5-15.

70 Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, 220.

71 BOA, *İrade Dahiliyye [İ.DH]*, No. 958, Gömlek No. 75763, 27 L. 1302 (9 Ağustos 1885).

72 BOA, *Y.MTV*, No. 54, Gömlek No. 82, 22 S. 1309 (27 Eylül 1891).

2.1. Kutsal Mekânların Yönetimi

Sünnî-Şîî ilişkilerindeki yakınlaşmayı teşvik etmek ve aradaki düşmanlıkları hafifletmek adına atılması gereken adımların başında, tarihsel ve dinî öneme sahip mekânların korunması ve onarılması gelmektedir. Bu bağlamda, Bağdat'ın Sâmerâ kazasındaki cami, medrese ve dergâhların⁷³, Kubbe-i Ehl-i Beyt olarak bilinen türbelerin bakım ve onarımının öncelikli önlemler arasında olduğu vurgulanmaktadır.⁷⁴ Bu tür onarım faaliyetlerine Şîî vatandaşların ve Şîî ulemânın olumlu tavırlarının etkisiyle Şîîliğin daha da yayılmasının engellenebileceği belirtilmektedir.⁷⁵ Nitekim Şîî ulemânın Irak ve İran'da sahip olduğu etkili pozisyon göz önüne alındığında, II. Abdülhamid'in Iraklı Şîî müçtehitlere yakınlaşarak, bu ilişkiyi İran Şahı'na karşı kendi siyasi nüfuzunu artırmak için bir fırsat olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

Şîîliğin yayılmasını engellemek için İranlı ziyaretçilerin, Irak'taki kutsal mekân ziyaretlerine özel zamanların belirlenmesi, bunun dışında başka yerlere gitmelerine izin verilmemesi gerektiği belgelerde vurgulanmaktadır. Eğitim ve öğretim faaliyetleri kapsamında Atebât-ı Âliye bölgesinde bulunan ahundların ve İranlı öğrencilerin ikametlerinin kademeli olarak kısıtlanması ve bu olanakların yalnızca Osmanlı vatandaşlarına sunulması gerektiği ifade edilmektedir.⁷⁶ Alınan tedbirlerin etkin bir şekilde uygulanabilmesi için, Şîîler ve Sünnîler arasındaki evlenme kısıtlamalarının sürdürülmesi gerektiği belirtilmektedir. Özellikle Muharrem ayının onuncu gününde, Sünnî kadın ve erkeklerin Şîîlerle bir araya gelmelerinin önlenmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Bu, aynı zamanda, Osmanlı tebaası olan Şîîlerin matem törenlerinde gerçekleştirdikleri, Şîîlik tarafından olumsuz görülen taklit ve tesbihat uygulamalarının yasaklanmasını da içermektedir.⁷⁷ Bu tür kısıtlamalar, farklı dinî ve etnik grupların entegrasyonunu zorlaştırırken, toplum içinde sürekli bir gerginlik ve hoşnutsuzluk durumu yaratması da kaçınılmazdır.

2.2. Eğitim Politikaları

Şîîliğin yayılmasını engellemek amacıyla aşiret çocuklarının eğitimsiz bırakılmaması gerektiği öne sürülmektedir.⁷⁸ Özellikle Bağdat'ta, öğretmen yetiştiren okullardan yetişecek kişilerin, Bağdat, Musul ve Basra vilayetlerinde eğitim faaliyetlerinde bulunmaları Şîîliğin yayılmasının engellenmesinde büyük önem taşımaktadır.⁷⁹ Bahsi geçen okullardan mezun olan aşiret çocukları arasından askerliğe alınacak olanların, kendi bölgelerinde görev yapmaları sağlanmalıdır.⁸⁰ Bu durum aşiretlerin kendi içlerinde güçlü bir Sünnî yapı oluşturarak, Şîî etkileşimini minimize etme çabası olarak görülmelidir. Öte yandan açılacak olan yeni okullarda, dinin temel prensiplerinin öğretilmesi, böylece bireylerin dinî bilgilerini artırarak cehaletin üstesinden gelmeleri hedeflenmektedir.⁸¹ Sünnîliğin yaygınlaştırılması

73 BOA, *İ.HUS*, No. 41, Gömlek No. 3, 04 Ra. 1313 (25 Ağustos 1895).

74 BOA, *Y.EE*, No. 38, Gömlek No. 118; BOA, *Y.EE*, No. 12, Gömlek No. 12; BOA, *Y.PRK.AZJ*, No. 3, Gömlek No. 37.

75 BOA, *Y.PRK.AZJ*, No. 3, Gömlek No. 37; BOA, Sadaret Divan Mukavelenameler [*A.DVN.MKL*], No. 56, Gömlek No. 29, 21 M. 1332 (20 Aralık 1913).

76 BOA, *Y.EE*, No. 10, Gömlek No. 69.

77 BOA, *Y.EE*, No. 8, Gömlek No. 9.

78 BOA, *Y.MTV*, No. 43, Gömlek No. 117.

79 BOA, *Y.EE*, No. 9, Gömlek No. 34.

80 BOA, *Y.EE*, No. 8, Gömlek No. 9.

81 BOA, *Y.EE*, No. 7, Gömlek No. 17.

için mekâtib-i ibtidâiye açılmasının gerekliliği vurgulanmaktadır.⁸² Bunun için Sünnî müallimler belirleyip gerekli masrafların Atebât civarında defnedilenlerin yakınlarından alınan vergilerden karşılanması uygun görülmektedir.⁸³ Şîî vaiz ve müderrislerin engellenmesi yerine yeni okulların açılmasının daha etkili olacağı belirtilmektedir.⁸⁴ Cuma günleri ve diğer tatil günlerinde köy ve kasabalarda vaaz verebilecek nitelikli öğretmenlerin atanması, Sünnîliğin yayılmasında ve cemaat ile bağların güçlendirilmesinde önemli görülmektedir.⁸⁵ Ayrıca dinî eğitim veren medreselere ağırlık verilmesi, Bağdat'taki medreselerin canlandırılması, eğitim programlarının düzenlenerek desteklenmesi gerekmektedir.⁸⁶

Şiîliğin yayılmasına karşı aşiretlerin eğitimi için Sünnî müderris ve vaizlerin arttırılması elzem görülmüştür.⁸⁷ İlgili müderris ve vaizlerin Sünnîliğin detaylarına vakıf olması önem arz etmektedir.⁸⁸ Bu bağlamda Sâmerâ'ya birçok müderris vazifelendirilmiş⁸⁹ ve onlara ek harcırahlar çıkarılmıştır.⁹⁰ Sünnî vaizlerin naib, müftü, nakîbüleşraf ve bölge medreselerinde görevli hocalar arasından seçilmesi önerilmiştir.⁹¹ Görevlendirilecek alimlerin seçim sürecinde Suriye, Halep ve Haremeyn ahalisinden seçilmesinin uygun olacağı düşünülmektedir. İlgili kişilerin Sünnîliğe bağlılıkları ve yeterlikleri gerektiğinde sınavla test edilmeleri gerekmektedir.⁹² Bölgedeki Sünnî okul öğretmenlerinin seçimi konusunda ise, Dârülfünûn ve Muallimîn-i Şâhâne mezunları arasından, ikna kabiliyeti yüksek kişilerin tercih edildiği görülmektedir.⁹³ Nusret Paşa'nın hazırladığı raporda görevlendirilecek eğitimcilerin, Osmanlı Devleti'nin şeriatı bağlı bir İslam devleti olduğunu vurgulamaları gerekmektedir.⁹⁴ Bu yaklaşımla bölgedeki Şîî nüfusun inançlarının olumlu yönde etkilenmesi ve Osmanlı Devleti ile olan bağların güçlenmesi beklenmektedir.

Alimlerden oluşan bir grubun, yeterli maaşlarla Irak'a gönderilmesi planlanmaktadır. Bu alimler, aşiretler arasında ve Bağdat, Kerbelâ, Hille ve Basra gibi şehirlerde bulunacaklardır. Görevleri, Ehl-i Sünnet inançlarını öğretmek ve yaymak, halka vaazlar ve nasihatler vermek, muhalif görüşleri reddetmek ve Ehl-i Sünnet'in doğruluğunu pekiştirmek olacaktır.⁹⁵ Görevliler, vaaz ve nasihatlerinin halk tarafından iyi karşılanmadığını hissedersen, yalnızca tebliğ etmekle yetinmeleri ve "Sen onların üzerinde bir zorba değilsin"⁹⁶ ilahi hükmüne uyarak, insanlara herhangi bir zorlama yapmaktan kaçınmaları gerekmektedir.⁹⁷ Güç kullanmanın İslam dünyasında yansımalarının kötü olacağı, Hıristiyan devletlerinin bunu

82 BOA, Y.MTV, No. 43, Gömlek No. 114, 23 L. 1307 (12 Haziran 1890).

83 BOA, İ.MMS, No. 129, Gömlek No. 5537.

84 BOA, MFMKT, No. 481, Gömlek No. 1, 18 Ş. 1317 (22 Aralık 1899); BOA, MFMKT, No. 1050, Gömlek No. 7.

85 BOA, Y.EE, No. 8, Gömlek No. 9.

86 BOA, Y.EE, No. 9, Gömlek No. 14.

87 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Umumi [Y.PRK.UM], No. 3, Gömlek No. 36, 24 L. 1297 (29 Eylül 1880).

88 BOA, Y.MTV, No. 43, Gömlek No. 117.

89 BOA, Y.A.RES, No. 55, Gömlek No. 9; BOA, İ.MMS, No. 129, Gömlek No. 5537; BOA, Y.MTV, No. 73, Gömlek No. 71.

90 BOA, İrade Maliye [İ.ML], No. 25, Gömlek No. 21, 26 N. 1315 (18 Şubat 1898).

91 BOA, Y.EE, No. 8, Gömlek No. 9.

92 BOA, Y.EE, No. 9, Gömlek No. 14.

93 BOA, Y.EE, No. 7, Gömlek No. 17.

94 BOA, Y.EE, No. 11, Gömlek No. 3.

95 BOA, Y.EE, No. 9, Gömlek No. 14; BOA, Y.PRK.AZJ, No. 31, Gömlek No. 8.

96 Kur'ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Gaşiye 88/22.

97 BOA, Y.EE, No. 9, Gömlek No. 14.

kendi lehlerinde kullanacağı ön görülmektedir.⁹⁸ Şîî alimlerle karşılaştıklarında, dinî açıdan zararlı olduklarını düşündükleri kişileri gizlice vilayet yönetimine bildirmeleri istenmektedir. Buldukları yerlerde seyahat ederken devlet tarafından görevlendirildiklerinden kesinlikle bahsetmemeleri gerekmektedir.⁹⁹ Şîîlik propagandasına karşı Nakşibendi tarikatının önde gelen şeyhlerinden de yararlanılmıştır. Bağdat'taki Nakşibendi şeyhlerinden Şeyh Muhammed Said Efendi, bölgeye baş müderris olarak atanmıştır.¹⁰⁰ Özellikle Rifâî ailesinden gelen Seyyid Said Efendi'nin, bölgedeki aşiretlerin inançlarının düzeltilmesi konusunda önemli bir katkı sağlayabileceği ifade edilmektedir. Alûsî ailesi de Bağdat bölgesinde Şîîlikle mücadele etmiş ve Sünnîliğin yayılmasında önemli katkılarda bulunmuştur. Bağdat ulemâsından Edhemizâde Cafer Efendi, Basra'dan Rifâîyye tarikatının postnişini Seyyid Ahmed Efendi ve Basra'lı Antakî Mustafa Efendi gibi Osmanlı Devleti'nden maaş desteği alan ve Şîîlikle mücadele eden nüfuzlu ailelerin varlığından da bahsedilmektedir. Bu âlim ve sey-yidler Sünnîliğin yayılmasını teşvik edeceklerdir.¹⁰¹ Bu belgeler, devletin bölgede etkin olan Seyyid ailelerinin nüfuzundan faydalandığını açıkça ortaya koymaktadır.

Bağdat ve çevresinden Şîîliğe yönelmiş kişilerin inançlarını düzeltmek amacıyla, içlerinden seçilmiş on iki gencin İstanbul'a getirilerek yetenekli hocalara emanet edildiği ifade edilmektedir.¹⁰² İlgili öğrencilerin beklentileri karşılamadığı, 1,5 yıl sonra altı öğrencinin eğitimlerini yarıda bırakıp Irak'a geri dönmeleriyle açıkça anlaşılmaktadır. Öte yandan Medreselerin yetersiz kalması ve yeterli miktarda Sünnî öğrencinin bulunmaması gibi sorunlar, alınacak tedbirlerin etkinliğini de sınırlamaktadır. Bu amaçla Sünnî öğrencilerin askerlik hizmetinden muaf tutularak onların Şîîliğe karşı daha aktif bir şekilde kullanılması hedeflenmektedir.¹⁰³ Öğrencilerin, üç aylık tatil dönemlerinde aşiretler ve kabileler arasında faaliyetlerde bulunmalarının zorunlu kılınması gerektiği üzerinde durulmuştur.¹⁰⁴ Özellikle Şîî nüfusun yoğun olduğu Necef, Kerbelâ ve Sâmerrâ gibi şehirler başta olmak üzere İmâm-ı Âzam, Abdülkadir Geylânî, Seyyid Sultan Ali, Sandal ve Münevvere Hatun gibi önemli Sünnî medreselerin öğrenci kapasitelerinin artırılması önerilmektedir. Ayrıca ilgili medreselerdeki eğitim programlarına, Şîîliğin yayılmasına karşı argümanlar içeren reddiyelerin dahil edilmesi gerekmektedir.¹⁰⁵ Hille müftüsü Mustafa Efendi'nin evinde verdiği *Bu-harî-i Şerîf* dersi gibi dinî dersler sayesinde bölgedeki Şîî alimlerin etkisinin azalarak bölgeyi terk etmek zorunda kaldıkları ifade edilmiştir. Ayrıca Kerbelâ'da Erbilî Şeyh Taha Efendi tarafından Hanefîliğe mahsus şer'î ilimler okutulması Şîîliğe karşı önemli etkisi olmuştur.¹⁰⁶ Süleyman Hilmi Paşa hazırlamış olduğu bir raporda Şîîlerin itikadlarını düzeltmek için Ehl-i

98 BOA, Y.EE, No. 7, Gömlek No. 17.

99 BOA, Y.EE, No. 9, Gömlek No. 14.

100 BOA, Y.MTV, No. 73, Gömlek No. 71.

101 BOA, Y.EE, No. 12, Gömlek No. 11; Seyyidlerin bölgedeki destekleri için bk. Ayhan Işık, *Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Seyyidler ve Nakîbü'l-Eşrâfîlik Müessesesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 286-307.

102 BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzatı [Y.PRK.BŞK]*, No. 24, Gömlek No. 66, 21 Ca. 1309 (23 Aralık 1891); BOA, *Y.PRK.BŞK*, No. 22, Gömlek No. 62, 15 Z. 1308 (22 Temmuz 1891).

103 BOA, *BEO*, No. 2139, Gömlek No. 160390, 19 Ca. 1321 (13 Ağustos 1903); BOA, *BEO*, No. 678, Gömlek No. 50846, 17 Ra. 1313 (7 Eylül 1895); BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi [DH.MKT]*, No. 427, Gömlek No. 53, 24 Ra. 1313 (14 Eylül 1895).

104 BOA, *İ.ML*, No. 15, Gömlek No. 34, 10 Ra. 1313 (31 Ağustos 1895).

105 BOA, Y.EE, No. 8, Gömlek No. 9.

106 BOA, Y.A.RES, No. 55, Gömlek No. 9.

Sünnetten bahseden bir *Kitâbu'l-Akâid'in* yazılması gerektiği ifade edilmektedir. Kitapta, ayrıca Şîlik başta olmak üzere, Nusayrî, Yezîdî, İsmâîlî, Bâbî, Vehhâbî, İbâzî, Dürzî gibi fırkalar ayrı başlıklarda ele alınmalıdır. Ayrıca Gulâm Halim el-Hindî'nin *Tuhfe-i İснаşerîyye'si*, Hindî Haydar Ali'nin *Mebâhîsu'l-Harameyn'i* özellikle Şîf Usûlîlerin akidelerini reddetmede istifade edilmesi gereken kaynaklar arasında zikredilmektedir.¹⁰⁷

2.3. Şîf Ulemâ ve Öğrenciler

Döneme ait kayıtlarda, bölge halkını Osmanlı'ya ısındırmak ve Şîliğin yayılmasını önlemek için Şîf gruplarla iyi geçinilmesi, Şîf halkın, müçtehit imamlara karşı son derece titiz olduğu, bu nedenle sadakatiyle öne çıkan Şîf müçtehitlere ikramda bulunulması ve onlarla iyi geçinilmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır.¹⁰⁸ İtiraz eden müçtehitlere bu yaklaşımın nedenlerinin detaylı bir şekilde açıklanması gerektiği vurgulanmaktadır.¹⁰⁹ Bu çerçevede Şîliğin yayılmasını engellemek için Şîf Nefes ulemâsından Şeyh Caferzâde Şeyh Ali Efendi ile görüşmeler sürdürülmüştür. Fakat amelde İmâm-ı Âzam'a tâbî itikatta Şîâ'nın Mu-faddıla¹¹⁰ fırkasından olması ve bölgedeki aşiretler arasında ilmî yetkinliğiyle bilinen bir zat olmaması sebebiyle Sünnîliğe faydasının olamayacağı kanaati hasıl olmuştur.¹¹¹ Ahmet Cevdet Paşa'nın raporunda Hristiyan devletlerin üstünlük ve baskılarına karşı, Şîflere yakınlaşarak İslam topluluklarının kelime-i tevhîd etrafında ortak bir duruş sergilemelerinin dinî bir yükümlülük olduğu dile getirilmektedir. Ayrıca Sünnîliğe göre, hilafetin koruyucusu olan İslam'ın lideri, devletin yetkililerini gerekli tedbirleri almakla görevlendirebilir. Bununla birlikte, İmâmiyye mezhebine mensup olanlarda, İran şahının din ve mezhep açısından herhangi bir üstünlüğü olmadığı için, onun siyasi girişimleriyle amaçlara ulaşılması mümkün görülmemektedir. Bu nedenle, İmâmiyye müçtehitlerinin çabalarına ve gayretlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu müçtehitlerin birçoğu, Osmanlı tebaası oldukları için, onların kazanılması daha kolaydır. Dolayısıyla, her iki taraf arasındaki düşmanlık ortadan kalkmasa bile, azaltılması Osmanlı otoritesinin eliyle yerine getirilmesi gereken bir görevdir.¹¹² Şîf ulemanın İran'ın iç politikalarına müdahale etme potansiyeli, Osmanlı Devleti'ni ulema ile ilgili meselelere daha ciddi bir yaklaşım benimsemeye teşvik ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum, dinî otoritelerin siyasi alanda etkili olabileceği öngörüsü ile Osmanlı yönetiminin, dinî liderlerle olan ilişkilerini yeniden değerlendirme ihtiyacını artırmıştır. Ayrıca İki mezhebin mensuplarının birbirlerine muhalif olmalarının, siyasi şartlara indirgenebileceği ve asıl amacın, Hristiyan devletlerin hâkimiyetine karşı birleşmenin zaruriyetine inanılması olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, mezhep çatışmalarının temelinde yatan siyasi dinamiklerin ve dış tehditlere karşı koyma ihtiyacının, birlik çağrısının önemini vurgulamaktadır.

Atebât-ı âliyyede eğitim gören binlerce İran talebesinin oldukça zor koşullar altında öğrenimlerine devam ettikleri belirtilmektedir. Bu öğrencilerin temel ihtiyaçları karşılanırsa,

107 BOA, Y.EE, No. 9, Gömlek No. 34; BOA, Y.A.HUS, No. 260, Gömlek No. 130.

108 BOA, Y.PRK.AZJ, No. 3, Gömlek No. 37; BOA, Y.EE, No. 10, Gömlek No. 69.

109 BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık Evrakı* [Y.PRK.SRN], No. 4, Gömlek No. 68, 26 M. 1312 (30 Temmuz 1894).

110 Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 56, 74; Mustafa Öz, "Sâbbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/336-337.

111 BOA, Y.MTV, No. 66, Gömlek No. 12, 02 S. 1310 (26 Ağustos 1892).

112 BOA, Y.EE, No. 38, Gömlek No. 118.

İran ulemâsı tarafından bu yardımların hayır duasıyla anılacağı beklenmektedir.¹¹³ Bu sayede İran ulemâsının eğitimi de denetim ve kontrol altına alınmış olacaktır. Bununla birlikte Şîî öğrencilerin ihtiyaçlarının İran cenazeleri için alınan vergilerden karşılanması düşünülmektedir. Tedbirlerin uygulanması halinde, Şîî ve Sünnî mezhepleri arasındaki ayrılıkların ortadan kalkacağı ve şu anda Uzak Doğu Müslümanları ile merkezi Hilafet arasında engel teşkil eden Şîîliğin, kısa süre içerisinde bu rolünü yitireceği öngörülmektedir. Bu sayede Sultan Selim'in kılıç zoruyla üstesinden gelememiş olduğu bu sorunun, padişah tarafından başarıyla çözüleceği ifade edilmektedir.¹¹⁴

2.4. Ordu ve Bürokrasi

İrak'taki Altıncı Ordu'da yer alan askerlerin %90'ının Şîî olmalarından dolayı tabur imamlarının öncülüğünde dinî eğitim verilmesinin zarureti belirtilmektedir. Öğle namazı sonrası akaid ve feraiz derslerinden oluşan eğitimin, askerlerin itikadî dönüşümüne katkı sağlayacağı öngörülmektedir.¹¹⁵ Ayrıca buradaki Şîî askerlerin hakiki manada Şîîliği bilmedikleri, taburlara Sünnî vaizler atanırsa Sünnîliğe dönecekleri umulmaktadır.¹¹⁶ Sünnî olarak kendi memleketlerine dönen askerlere maaş bağlanması gerektiği de öne çıkmaktadır. Bu sayede, onların hemcinsleri arasında Sünnîliğin öğretilmesi ve yayılması faaliyetleriyle meşgul olmaları sağlanacaktır.¹¹⁷ Altıncı orduda Şîîlerin sayısının çoğalması önemli bir sorun olarak görülmektedir. Tedbir olarak Şîî askerlerin dördüncü ve beşinci ordulardaki askerlerle yerlerinin değiştirilmesi¹¹⁸ ve orduya yakın yerlerdeki Sünnî aşiretlerin maaş tahsisi veya rütbe ve nişanla taltif edilmesi¹¹⁹ gerektiği ifade edilmektedir. Aksi halde bir savaş durumunda bu askerlerden fayda yerine zarar gelecektir.¹²⁰ Altıncı Ordu'nun çoğunluğunun Şîî olması, Osmanlı Devleti'nin bu bölgedeki doğal düşmanının İran olduğu göz önünde bulundurulduğunda ciddi endişelere yol açacak yeterli bir sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Altıncı Orduyu oluşturan tabur ve alaylardaki azınlık durumunda olan Sünnî kesimin Şîîleşmesi normal karşılanmakta, bu konuda çaresiz kalındığı fırsatın değerlendirilemediği itiraf edilmektedir.¹²¹ Şîîliğin yayılmasının Osmanlı Devleti'ni, dinî yönlerinden ziyade siyasi sonuçları nedeniyle rahatsız etmeye başlaması¹²², devletin mezhepsel farklılıklara karşı tutumunun temelde siyasi kaygılarla şekillendiğini göstermektedir. Nitekim Şîîlik, sadece bir mezhep olmanın ötesinde, İran'a olan bağlılığın bir göstergesi haline gelmeye başladığı vurgulanmaktadır.¹²³ Osmanlı Devleti'nin, farklı mezheplerden kişileri devletin çeşitli kademelerinde görevlendirmesi, mezhepsel bir çeşitliliğe hoşgörüyle baktığının ve asıl meselesinin dinî-mezhebi farklılıklar değil, siyasi istikrar ve birlik olduğunun bir göstergesidir.

113 Cenazelerden alınan ücretler için bk. Üstün, "Bağdat Eyaletindeki Atebat'a Şîî Cenaze Nakli ve Karantina (XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl Başları)", 101-118.

114 BOA, Y.EE, No. 7, Gömlek No. 17.

115 BOA, Y.MTV, No. 43, Gömlek No. 117; BOA, Y.EE, No. 9, Gömlek No. 34.

116 BOA, İ.MMS, No. 129, Gömlek No. 5537.

117 BOA, Y.MTV, No. 54, Gömlek No. 82.

118 BOA, Y.PRK.MK, No. 4, Gömlek No. 80; BOA, Y.MTV, No. 43, Gömlek No. 114.

119 BOA, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı [A.MKT.MHM], No. 500, Gömlek No. 33, 2 B. 1307 (22 Şubat 1890).

120 BOA, İ.MMS, No. 129, Gömlek No. 5537.

121 BOA, Y.A.RES, No. 55, Gömlek No. 9.

122 BOA, Y.MTV, No. 54, Gömlek No. 82.

123 BOA, MF.MKT, No. 1050, Gömlek No. 7.

Örneğin, Suriye'nin Belkâ Sancağı'nın mutasarrıfının Şîî mezhebine mensup olması¹²⁴ veya Bağdat'ın Kâzîmiyye kaymakamı Resul Efendi'nin Şîî olması¹²⁵ bu anlayışın somut örneklerindedir.

Diğer taraftan Bağdat'taki nâiblerin hukuki meselelerden elde edecekleri harçların yarısının kendilerine verilmesi Şîliğin yayılmasını engellemeyi teşvik edeceği düşünülmektedir.¹²⁶ Bu görüşün temelinde, bürokrasinin, Şîliğin yayılmasının önlenmesindeki rolünü kavrayabilmesinin teşvik edilmesi yatmaktadır. Ancak 1328/1910 tarihli bir belgede dördüncü ordu bölgesinde her geçen gün Şîliğin arttığının ifade edilmesi, alınan tedbirlerin yeterli gelmediğini de göstermiştir.¹²⁷

Sonuç

Mezhepsel ayrılıkların başladığı erken dönemden itibaren Irak, Şîilik açısından önemli bir konumda yer almıştır. Ancak Osmanlı'nın Irak'a hâkim olduğu ilk dönemlerde, bölgede yoğun Şîî nüfusun mevcudiyetine dair herhangi bir belirti gözlemlenmemiştir. Şîilik sorunu, 1860'lı yılların ardından Bâbü'ali'nin ilgisini çekmeye başlamıştır. Bununla birlikte, muhtemel iç ve dış krizlerin ortaya çıkması sonucu, bu konu kısa sürede gündemden düşmüştür. Takriben 15 yıl süresince, Şîilik meselesi neredeyse hiç ele alınmamıştır. Ancak, 1885 yılından itibaren, yeniden ön plana çıkmıştır. II. Abdülhamid döneminde, Şîliğin sadece bir mezhep olarak değil, aynı zamanda İran gibi ülkelerin bölgesel siyasi hedeflerine hizmet eden bir araç olarak kullanılmasından duyulan endişe, Osmanlı Devleti'nin yönetim çevrelerinde ciddi bir kaygı kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. Şîilik, Râfizîlik ile eş tutulup olumsuz bir nitelendirme olarak kullanılmasına rağmen kendi tebaasından olan Şîîlere aynı olumsuz yaklaşım sergilenmemiştir. Osmanlı tebaası Şîîlerin, İran ile artan yakınlaşmasının, mezhep aracılığıyla gerçekleşmesi, devletin yönetim gücünün zayıflamasına yol açabilecek bir risk olarak değerlendirilmiştir. Bu durum, Osmanlı yönetiminde Şîliğin sadece dinî bir mesele olmanın ötesinde, siyasi bir müdahale aracı olarak kullanılmasının önüne geçme ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Tanzimat reformları sonrasında uygulanan merkezîyetçilik politikası, kabileler ve göçebe topluluklar üzerindeki baskıyı artırmıştır. Bu durum dinî, siyasi veya mezhepsel farklılıklara sahip kimlikler arasındaki etkileşimi de hızlandırdığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Şîî ulemâ Osmanlı Devleti'nin merkezîyetçi politikalarına karşı çıkan kabile ve aşiret yapılarını mobilize ederek, bu politikalara önemli bir direnç sergilemiş, onları yanına çekmede etkili olmuştur. Usûlîliğin öne çıkışıyla, kendilerini hem dinî hem de dünyevi otorite olarak konumlandıran Şîî ulemâ, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki etkisini yavaşlatma kapasitesine kavuşmuştur. Bu durum, Şîî ulemâsının sosyal ve siyasi arenada daha etkin roller üstlenmesine ve Osmanlı yönetimine karşı bir güç merkezi olarak ortaya çıkmasına olanak tanımıştır. Osmanlı Devleti, Şîliğin yayılmasına karşı alınan önlemler kapsamında, ulemâ, seyyid ve medrese öğrencileri gibi topluluklarla sürekli bir iş birliği içinde olmaya çalışmıştır. Bu iş birliği, devletin sürdürülebilirliği ve bölgede Şîî etkisinin azaltılabilmesi adına kritik öneme sahiptir. İlgili aktörler, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki otoritesini pekiştirmek ve Sünnî ulemâ aracılığıyla nüfuzunu artırmak gibi hayati

124 BOA, Y.A.RES, No. 30, Gömlek No. 52, 14 Z. 1312 (8 Haziran 1895).

125 BOA, DH.MKT, No. 2112, Gömlek No. 32, 15 Ca. 1316 (1 Ekim 1898)

126 BOA, BEO, No. 2210, Gömlek No. 165698, 12 Ş. 1321 (3 Kasım 1903).

127 BOA, BEO, No. 3749, Gömlek No. 281155, 5 Ca. 1328 (15 Mayıs 1910).

görevler üstlenmiştir. Medrese hocalarının maaşlarıyla ilgili yaşanan sorunlar, eğitim süreçlerinde aksamalara neden olmuş olsa da genel olarak bölge halkının eğitim seviyesi Sünnî ideoloji doğrultusunda yönlendirilmiştir. Buradaki Sünnî düşünceye dayalı eğitim propagandası teolojik bir tartışmadan ziyade siyasi egemenliğin gerekliliği olarak görülmelidir. Nitekim Şiîliğin kabul edilmesi Osmanlı iktidarına olan bağlılığı zayıflatma açısından tehlikeli görülmüştür. Şiîliğin, Sünnî halka karşı düşmanca söylemler yerine iktidarın otoritesine karşıtlığını dile getirmesi Sünnî grupları etkileyebilmesinin önemli sebeplerinden biri olmuştur. Osmanlı devlet memurlarının Şiîliğin yayılmasını ciddiye almayışları tedbirlerin işlevselliğine ciddi zarar vermiştir. Netice olarak Şiîliğin bölgede yayılması siyasi açıdan endişe verici olarak görülse de alınan tedbirlerin yeterli olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir.

Extended Abstract

The presence of Shi'ism in Iraq has been witnessed for many periods throughout history. From the Umayyads to the Safavids, these eras have influenced the religious and political structure of the region. Especially during the Safavids, the official recognition of Shi'ism as a doctrine significantly transformed the sectarian structure. The Ottoman period is notable for Abd al-Hamid II's policies aimed at reinforcing Islamic unity and the caliphate. Due to the presence and influence of the Shiite population in Iraq, these policies encountered certain challenges. This research focuses on the demographic, social, and religious changes of the period, employing document analysis and historical interpretation techniques. During the reign of Abd al-Hamid II, Shi'ism rapidly spread in Iraq, with the governor of Basra noting that a large part of the population was turning to this sect. An unsigned report attributed to Yusuf Rıza Pasha highlights the prevalence of Shi'ism in Iraq. The report notes that due to the doctrine of Imamate, a fundamental concept of Imamiyyah, the Shiites in Iraq neither recognized the Ottoman caliph nor the Shah of Iran as political authorities. It is stated that Shiites visiting the sacred pilgrimage areas in Iraq, known as Atebât, succeeded in converting more than half of the region to Shi'ism. Shiites have focused on establishing religious educational institutions to spread their sectarian beliefs. A report prepared by a preacher from Najaf discusses the establishment of new Shiite seminaries in the region, contributing to the further spread of Shi'ism. The attitudes of government officials serving in the region have been influential in the spread of Shi'ism. It is mentioned that Ottoman officials in the region failed to notice the Shi'ization of the area, assisted by foreign states like England. In the 19th century, the relationship between the Ottoman Empire and the Shiites deeply permeated every aspect of social and political life. The Ottoman administration took various measures to understand the reasons behind the Shiite activity in the region and to counteract it. Promoting reconciliation between Sunnis and Shiites and alleviating hostilities were priorities, including the protection and repair of historically and religiously significant sites. In this context, it is emphasized that the maintenance and repair of mosques, madrasahs, and tombs in the Samarra district of Baghdad are among the priority measures. In Baghdad, individuals trained at teacher training schools, playing a crucial role in preventing the spread of Shi'ism through educational activities in Baghdad, Mosul, and Basra provinces. Historical records highlight the importance of good relations with Shiite groups and the reverence of the Shiite population towards mujtahid imams. Thousands of

Iranian students studying in Atebât under harsh conditions were expected to praise the aid provided to them if their basic needs were met. The necessity of providing Sunni religious education led by battalion imams in the Sixth Army in Iraq, where 90% of the soldiers were Shiites, is noted. Initially, there were no indications of a significant Shiite population in the region during the early periods of Ottoman rule in Iraq. However, during the reign of Abd al-Hamîd II, Shi'ism was not only a sect but also a tool serving the regional political goals of countries like Iran, which concerned the Ottoman State. Shiite clergy mobilized tribal and clan structures opposing the centralist policies of the Ottoman State, showing significant resistance and successfully attracting them to their side. With the rise of Usulism, Shiite clergy positioned themselves as both religious and worldly authorities, gaining the capacity to slow down the Ottoman influence in the region. This situation allowed Shiite clergy to take on more active roles in the social and political arenas and emerge as a power center against the Ottoman administration. The Ottoman State tried to collaborate continuously with communities such as clergy, sayyids, and madrasah students as part of the measures against the spread of Shi'ism. This collaboration was critical for the sustainability of the state and reducing Shiite influence in the region. While problems related to the salaries of madrasah teachers caused disruptions in educational processes, the general education level of the region's population was directed towards Sunni ideology. The Sunni-based educational propaganda in the region should be seen as a political necessity rather than a theological debate. Indeed, the acceptance of Shi'ism was considered dangerous in terms of weakening allegiance to Ottoman rule. The spread of Shi'ism, expressing opposition to authority rather than hostile rhetoric towards Sunni people, was a significant reason for its influence on Sunni groups. The failure of Ottoman state officials to take the spread of Shi'ism seriously undermined the effectiveness of the measures. Overall, while the political spread of Shi'ism in the region was concerning, the sufficiency of the measures taken is debatable.

Kaynakça | References

Aka, İsmail. "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şîilik". *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu 13-15 Şubat 1993*. 69-103. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 1993.

Akoğlu, Muharrem. "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine". *Bilimname* 17/2 (2009), 123-138.

Akoğlu, Muharrem. "İrak'ta Şîi Varlığı". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2013), 391-428.

Aksoy, Murat Han. *Şii Paradigmanın Oluşum Sürecinde "Hüsniye"nin Yeri ve Önemi*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Allouche, Adel. *Osmanlı-Safevî İlişkileri Kökenleri ve Gelişimi*. çev. Ahmet Emin Dağ. İstanbul: Anka Yayınları, 2001.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslamiyyîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Babialı Evrak Odası Evrakı [BEO]*. No. 1534, Gömlek No. 114991.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Babialı Evrak Odası Evrakı [BEO]*. No. 1700, Gömlek No. 127485.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Babialı Evrak Odası Evrakı [BEO]*. No. 2139, Gömlek No. 160390.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Babialı Evrak Odası Evrakı [BEO]*. No. 2210, Gömlek No. 165698.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Babialı Evrak Odası Evrakı [BEO]*. No. 3749, Gömlek No. 281155.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Babialı Evrak Odası Evrakı [BEO]*. No. 678, Gömlek No. 50846.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi [DH.MKT]*. No. 427, Gömlek No. 53.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi [DH.MKT]*. No. 2112, Gömlek No. 32.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Dahiliyye [İ.DH]*. No. 958, Gömlek No. 75763.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Hususi [İ.HUS]*. No. 1, Gömlek No. 65.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Hususi [İ.HUS]*. No. 24, Gömlek No. 116.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Hususi [İ.HUS]*. No. 41, Gömlek No. 3.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Maliye [İ.ML]*. No. 15, Gömlek No. 34.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Maliye [İ.ML]*. No. 25, Gömlek No. 21.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Meclis-i Mahsus [İ.MMS]*. No. 129, Gömlek No. 5537.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT]*. No. 1050, Gömlek No. 7.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT]*. No. 481, Gömlek No. 1.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliye Nezâreti Maruzâtı [Y.PRK.MF]*. No. 2, Gömlek No. 36.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Divan Mukavelenamer [A.DVN.MKL]*. No. 56, Gömlek No. 29.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı [A.MKT.UM]*. No. 549, Gömlek No. 27.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı [A.MKT.MHM]*. No. 500, Gömlek No. 33.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 10, Gömlek No. 69.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 11, Gömlek No. 3.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 12, Gömlek No. 8.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 12, Gömlek No. 11.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 12, Gömlek No. 12.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 38, Gömlek No. 118.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 7, Gömlek No. 17.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 7, Gömlek No. 16.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 8, Gömlek No. 9.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 9, Gömlek No. 34.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 9, Gömlek No. 14.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]*. No. 43, Gömlek No. 117.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]*. No. 90, Gömlek No. 76.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]*. No. 245, Gömlek No. 87.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]*. No. 73, Gömlek No. 71.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]*. No. 43, Gömlek No. 114.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]*. No. 66, Gömlek No. 12.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]*. No. 54, Gömlek No. 82.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal [Y.PRK.AZJ]*. No. 3, Gömlek No. 37.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal [Y.PRK.AZJ]*. No. 31, Gömlek No. 8.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı [Y.PRK.BŞK]*. No. 24, Gömlek No. 66.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı [Y.PRK.BŞK]*. No. 22, Gömlek No. 62.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler Komiserlikler Tahriratı [Y.PRK.MK]*. No. 4, Gömlek No. 80.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı [Y.PRK.A]*. No. 11, Gömlek No. 58.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık Evrakı* [Y.PRK.SRN]. No. 4, Gömlek No. 68.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı Umumi* [Y.PRK.UM]. No. 3, Gömlek No. 36.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı* [Y.A.HUS]. No. 260, Gömlek No. 130.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı* [Y.A.RES]. No. 55, Gömlek No. 9.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı* [Y.A.RES]. No. 30, Gömlek No. 52.

Bozkuş, Metin. *Büveyhîler ve Şîlik*. Sivas: Vizyon Matbaacılık, 2003.

Bulut, Halil İbrahim. *Şia'da Usûlîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.

Ceylan, Ebubekir. "Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Osmanlı Irak'ına Dair 1880 Tarihli Lâyihası Üzerine". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 19/37 (2014), 85-115.

Çetinsaya, Gökhan. *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*. çev. Zehra Savan. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.

Çiçek, Ragıp. *II. Abdülhamid Döneminde Şîlik*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Dalkıran, Sayın. *Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Sünnet'in Şii Akidesine Tenkidleri*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2007.

Dalkıran, Sayın. "Târih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri I". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 9/20 (2002), 219-252.

Dalkıran, Sayın. "Târih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri II (Dürzilik ve Nusayrîlik)". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 10/21 (2003), 201-217.

Fırlalı, Ethem Ruhi. "İlk Şîî Olaylar". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1-4 (1983), 335-352.

Güner, Ahmet. "Büveyhîler Devrinde Bağdat'ta Kerbela / Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şîî Uygulamaları". *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)*. ed. Alim Yıldız. Sivas: Asitan Yayıncılık, 2010.

Hakyemez, Cemil. *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.

Hakyemez, Cemil. *Şia'da Gaybet İnanıcı ve Gaip On İkinci İmam el-Mehdi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2008.

Halaçoğlu, Yusuf - Aydın, Mehmet Zeki. "Cevdet Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/443-450. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Hodgson, G. S. Marshall. *İslam'ın Serüveni*. çev. Alp Eker - Mutlu Bozkurt. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.

Işık, Ayhan. *Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Seyyidler ve Nakîbü'l-Eşrâfîlik Müessesesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgası*. İz Yayıncılık, 2009.

Karaca, Ali. "Şakir Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/307-308. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kartaloğlu, Habip. "İmamiyye'de Ahbârî-Usûlî Farklılaşması: Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Örneği". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/24 (2011), 193-216.

Kartaloğlu, Habip. "Şîî-Usûlî Düşüncenin Ortaya Çıkış Sebepleri Üzerine Mülahazalar". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/33 (2016), 75-90.

Kartaloğlu, Habip. "Osmanlı Irak'ına Dâir II. Abdülhamid Dönemi Lâyihalarında Şiîlik". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/2 (2023), 577-600.

Kartaloğlu, Habip. *Safevîlerin İlk Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.

Korkmaz, Sıddık. *Şîa'nın Oluşumu Hz. Ali'nin Vasîliği Düşüncesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.

Kur'ân-ı Kerîm Meâlî. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.

Nakash, Yitzhak. *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şîiler*. çev. Metin Saltoğlu. İstanbul: Elips Kitap, 2005.

Nakash, Yitzhak. "The Conversion of Iraq's Tribes to Shiism". *International Journal of Middle East Studies* 26/3 (1994), 443-463.

Oğuz, Mustafa. *II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Onat, Hasan. *Emevîler Dönemi Şîî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016.

Öz, Mustafa. "Sâbbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/336-337. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Şahin, Hanifi. *İlhanlılar Döneminde Şiîlik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010.

Uyar, Mazlum. "Irak ve İran Şiîliği". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 151 (2004), 227-238.

Uyar, Mazlum. *Şîî Ulemânın Otoritesinin Temelleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004.

Üstün, İsmail Safa. "Bağdat Eyaletindeki Atebat'a Şîî Cenaze Nakli ve Karantina (XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl Başları)". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/2 (2006), 101-118.

Yaslıçimen, Faruk. *Sunnism Versus Shi'ism? Rise of the Shi'i Politics and of the Ottoman Apprehension in Late Nineteenth Century Iraq*. Ankara: Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.